DE LOTGEVALLEN VAN DE DRIE OUDSTE FRANSE PISIDIUMCOLLECTIES

door

J.G.J. Kuiper

Bij mijn studie van de Sphaeriidae heb ik een bescheiden hulpverzameling van autografen aangelegd. Het betreft met de hand geschreven brieven en andere teksten van vroegere malacologen. De behoefte namelijk om handschriften te kunnen identificeren is opgekomen bij de revisie van Pisidiums in musea. Bij oude monstertjes ligt vaak, behalve het museumetiket, een oud, dikwijls vergeeld papiertje met gegevens in een onbekend handschrift. Op het museumetiket staat in zulke gevallen vaak als herkomst: oude collectie. Mij intrigeerde het te weten, van wie deze handschriften waren, en of, en zo ja waar en wanneer, het desbetreffende materiaal gepubliceerd was. Daarbij leefde steeds de hoop, met verloren gewaande typen te doen te hebben. Vroegere auteurs lieten vaak na, het woord "type" op het etiket te zetten, of wanneer zij dat wel deden, zoals bijvoorbeeld de Fransen, dan was niet het type in nomenclatorische doch in systematische zin bedoeld, zoiets als de normale vorm waarvan de variëteiten af te leiden zouden zijn.

Maar hoe identificeer je het handschrift van oude etiketten? In bibliotheken vindt men in dit opzicht geen of weinig steun, evenmin als in musea. Een monsterverzameling van handschriften op etiketten of in brieven zoekt men er tevergeefs. Als correspondenten overlijden, verliezen hun brieven aan actualiteit en worden opgeruimd. Ik ken zelfs een museum, waar wetenschappelijke werkers die de dienst verlaten, hun dossier met correspondentie mee naar huis nemen, of, radicaler nog, naar de prullebak verwijzen.

Daar ik bruikleenzendingen doorgaans slechts korte tijd in huis kon houden en ik daardoor etiketten zelden met die van

andere musea kon confronteren, heb ik, vooral in het begin, telkens wanneer ik een mij onbekend handschrift op een etiket tegenkwam, dit zo nauwkeurig mogelijk op transparant papier en met behulp van enkele modellen-pennen en soorten inkt gecopiëerd. De copie voegde ik bij mij aantekeningen. Door onderlinge vergelijking van dergelijke facsimile's vond ik niet zelden, soms jaren later, de oplossing van het grafologische raadseltje.

Intussen verzamelde ik ook brieven of fotocopieën daarvan. Ik schreef hierover aan mijn correspondenten in het buitenland. Vernietiging na de dood van de geadresseerde bleek een veel voorkomend euvel te zijn, al was het alleen maar om te voorkomen, dat eventuele persoonlijke passages onder ogen van vreemden zouden kunnen komen, of omdat de nabestaanden simpelweg dachten: de brieven hebben geen nut meer, dus weg ermee. Toch heb ik nog wel verrassende autografische vondsten gedaan. Uit de nalatenschap van Carlo Alzona kreeg ik proeven van handschriften van Italiaanse malacologen uit de twintiger jaren. Met Peter Dance, schrijver van het bekende boek "Shell Collecting", ruilde ik brieven van vroegere Britse malacologen. Mevrouw McMillan schonk mij een fotocopie van de meer dan 100 brieven die Phillips aan Stelfox schreef, tussen 1909 en 1922, de periode waarin beiden ijverig aan Pisidium werkten. En zo zijn er nog meer aanwinsten, maar mijn belangrijkste vondst was wel die van het brievenarchief van Auguste Baudon. Het betreft ruim 1100 brieven van een honderdtal malacologen uit de tweede helft van de vorige eeuw. Zijn in 1972 op 97-jarige leeftijd overleden kleindochter, die tot haar huwelijk bij Baudon in huis was, had twintig jaar geleden dit pak brieven op de zolder van het oude familiehuis in het dorp Mouy (Dépt. Oise) gevonden en mij ten geschenke gegeven. In mijn verhaal over Bourguignat (CB 1969, 1427-1474) heb ik veel uit deze brieven geciteerd. Ook Dance heeft er, voor zijn studie van de "Nouvelle Ecole" (Journal of Conchology vol. 27, 1970) heel wat gegevens uit geput.

Als het alleen om herkenning van handschriften ging, zou men genoeg hebben aan één brief van iedere malacoloog, maar, zoals uit het bovenstaande wel blijkt, hebben dergelijke documenten, behalve een grafologische, ook nog een andere betekenis, namelijk een biohistorische. Aan de mogelijke biohistorische waarde van brieven denken nabestaanden zelden. Trouwens, ook bij vakbiologen heb ik voor dit aspect weinig belangstelling ontmoet. Zij vinden het zoiets als "petite histoire". Inderdaad bevatten de brieven in mijn verzameling geen belangrijke wetenschappelijke vertogen of wereldschokkende ontdekkingen, doch slechts bescheiden informatie, soms over de briefschrijver zelf en zijn levensomstandigheden, over zijn collectie, over andere malacologen, over vindplaatsen enz. Dat ook dergelijke informatie soms van belang kan zijn, moge het volgende duidelijk maken.

In de 19de eeuw waren er in Frankrijk eigenlijk slechts drie malacologen, die betrekkelijk veel aandacht aan het toen nog volkomen ondoorzichtige soortenpatroon van het geslacht Pisidium besteedden. Ik schrijf "betrekkelijk veel", omdat het veel was voor die tijd. Heden ten dage

zouden hun collecties door haar geringe omvang en vooral de te beknopte etikettering nauwelijks meetellen. Men vergete echter niet, ten eerste, dat de verzameltechniek van dit klein grut nog primitief was. Het zou mij niets verwonderen als de heren verzamelaars in het zwart gekleed, met een vadermoorder om hun hals en een hoge hoed of een bolhoed op het hoofd, aan de waterkant stonden met een door moeder genaaid netje aan de punt van hun wandelstok. Baudon (1857 blz. 16) schrijft, dat het beste verzamelinstrument een aan een wandelstok vastgebonden keukenzeef is, met gaten van 3 à 3 millimeter! Deze maaswijdte verklaart, waarom hem de in zijn excursiegebied levende zeer kleine soorten zijn ontgaan. De Pisidiums werden stuk voor stuk uit het net opgepikt. Elk exemplaar was een aanwinst. Het spoelen van modder en plantenresten is, zeker wat Pisidiums betreft, een werkwijze die pas in de twintigste eeuw in gebruik kwam. In de tweede plaats moet men denken aan de vergrotingsapparatuur. De voor dit werk onontbeerlijke binoculaire optiek bestond nog niet. Ik zou geen kans zien om met een microscoop van het midden van de 19de eeuw Pisidiums te determineren, zeker geen grote hoeveelheden zoals dat bij bv. statistisch werk nodig is. Wij moeten het de Duitser Clessin dan ook niet kwalijk nemen, wanneer hij bij het determineren van grotere monsters niet zelden enkele schelpjes van drie, vier of vijf andere soorten over het hoofd zag, wat uit de revisie van museumstukken is gebleken.

Die drie vroege Frane "pisidiologen" waren Normand, Baudon en Gassies. Zij kenden elkaar persoonlijk en correspondeerden over hun vondsten en hun opvattingen. Er waren er in Frankrijk nog wel meer die aandacht aan deze groep besteedden (Drouet sprak zelfs ironisch van een pisidische koorts), zoals Dupuy, De Cessac, Locard, Moquin-Tandon en Bourguignat, maar zijn hadden, behalve de laatstgenoemde, niet de ambitie koplopers op dit gebied te zijn. Bourguignat schreef in de vijftiger jaren van de vorige eeuw enkele stukjes over Sphaeriidae, hij maakte echter nog al wat grove beoordelingsfouten. Op zijn creditzijde staat evenwel onweerlegbaar, dat hij het was die de nu nog gebruikte naam Sphaerium (vroeger: Cyclas) uit de archieven opdiepte en die de nu nog steeds actuele subgenus-indeling van dit geslacht opstelde.

N.-J.-A. Normand (zijn voornamen zijn mij niet bekend), in Valenciennes, vlak bij de Belgische grens, was directeur van een school voor bijzonder onderwijs in de Rue des Chartreux, een kort straatje in een vroeger deftig deel van de stad. Het straatje bestaat nog, maar is nu aan de ene kant geflankeerd door nieuwbouw, aan de andere kant grotendeels door een oude muur, waarachter nog zoiets als een restant van het vroegere schoolgebouw te zien is. Dat is alles wat ik van Normand weet. Zelfs zijn geboortedatum en sterfjaar zijn mij niet bekend. Er is natuurlijk wel achter te komen, maar in de malacologische literatuur vindt men die gegevens niet. Voorzover ik weet, heeft hij slechts drie kleine geschriften over mollusken gepubliceerd, alle drie uitgegeven door hemzelf. Het eerste en het derde, verschenen respectievelijk in 1844 en 1854,

gaan over Sphaeriidae uit de omgeving van zijn woonplaats. Zij geven een korte diagnose van negen soorten. Zeven hiervan heeft hij als nieuwe soorten beschreven. Zij zijn alle in het vergeetboek der synonymie geraakt - ten onrechte soms, zoals P. dupuyanum Normand (CB 191:949) - behalve Sphaerium solidum, de vorm ryckholti van Musculium lacustre en de door sommige auteurs als zelfstandige soort opgevatte vorm scaldiana van Sphaerium corneum.

Auguste-Adolphe Baudon (1821-1905) was huisarts in het dorp Mouy, ongeveer 60 km ten NW van Parijs. Baudon verzamelde uitsluitend in de omgeving van Mouy, maar correspondeerde met malacologen uit het hele land en ontving van hen materiaal ter beoordeling. Dank zij de Dictionnaire Historique du Département de l'Oise, waarin een biographie staat, weten wij over Baudon veel meer. Maar vooral ook dank zij zijn kleindochter, die mij veel over haar grootvader verteld heeft. In het Archiv für Molluskenkunde, vol. 92, wijdde ik een artikeltje aan hem. De enige van Baudon bekende foto staat afgedrukt in Taylor's monographie van de Britse land- en zoetwatermollusken (1907, blz. 193), als teken van waardering voor zijn verdienstelijk werk o.m. over naaktslakken. Toen die foto werd gemaakt, was Baudon 62 jaar oud. Hij stuurde er een afdruk van aan zijn vriend Gabriel de Mortillet, toentertijd een bekend archeoloog, die zich ook met het verzamelen van mollusken bezig hield. Kennelijk was Baudon's foto vergezeld van enige zelfspot, want De Mortillet antwoordde in een brief van 21 maart 1862: "Het was mij een waar genoegen Uw portret te ontvangen. Minder moeilijk dan U, wil ik niet zeggen dat U de geniepige blik van een voorzitter van de Société de St. Vincent de Paul hebt. Ik beken openlijk, dat Uw portret zeer sprekend is en dat U de ernstige en voldane blik hebt van een man, die juist een nieuwe soort Pisidium ontdekt heeft". Ter toelichting diene, dat de genoemde Société een in 1833 gestichte en nu nog bestaande vereniging is voor armenzorg op godsdienstige basis. Baudon kreeg vooral naam door zijn in 1857 uitgegeven monographie der Franse Pisidiums, verlucht met eigen tekeningen in steendruk. Tussen 1852 en 1884 heeft hij verscheidene andere malacologische artikelen gepubliceerd. De laatste twintig jaar van zijn leven wijdde hij zich voornamelijk aan de oudheidkunde van zijn directe omgeving.

De derde van het Pisidiumtrio, Jean-Baptiste Gassies (1817-1883) was vermoedelijk handelaar of fabrikant alvorens hij tenslotte conservator van het door hem zelf gestichte oudheidkundige museum te Bordeaux werd. In brieven is nu en dan sprake van tegenslag in zaken. In een brief van 1 februari 1860 schrijft hij hoopvol aan Baudon, dat hij vergunning tot de aanmaak van sigarettenpapier verkregen had. Die vergunning had hij nodig, omdat alles wat met tabak te maken heeft, tot lucifers toe, in Frankrijk een staatsmonopolie is. Gassies woonde aanvankelijk in het stadje Agen aan de Garonne. Hij verzamelde ijverig mollusken en publiceerde daarover een meer dan 200 bladzijden tellende en van 4 gekleurde platen voorziene "Tableau méthodique et déscriptif des Mollusques terrestres et d'eau douce de l'Agenais", vrucht van negen jaren arbeid.

Zijn belangstelling voor Pisidiums was toen al ontwaakt. Zijn opvatting van de soort in dit geslacht wordt duidelijk geïllustreerd door een voetnoot op bladzijde 209: "dit geslacht is buitengewoon talrijk in soorten; elke vijver, sloot, kanaal beek of rivier levert zijn contingent aan deze reeds soortenrijke groep".

In 1855, dus twee jaar vóór Baudon's monographie, publiceerde Gassies zijn 23 bladzijden tellend overzicht van de Pisidium-soorten van Zuidwest Frankrijk. Hij beschreef enkele nieuwe soorten, die later alle in de synonymie van reeds bekende soorten zijn opgenomen. Een foto van Gassies heb ik nooit gezien. Ik heb reden aan te nemen, dat de malacoloog Ferdinand de Bérillon, te Bayonne, van beroep portretfotograaf, wel eens een foto van Gassies gemaakt heeft, maar tot nu toe ben ik er niet in geslaagd zijn negatievenarchief op het spoor te komen. Hoe Gassies er uit gezien moet hebben, kunnen wij, zij het met een grote mate van reserve, concluderen uit een door hem zelf getekende karikatuur aan het slot van een brief (1860) aan Baudon. Verwachtend dat zijn fabricage van sigarettenpapier zakelijk een succes zal worden, tekende hij Baudon en Gassies ieder in hun schulp - de eerste veel slanker dan de tweede! - fanatiek sigaretten dampend. Daar het profiel van Baudon goed gelijkt, durf ik te veronderstellen dat ook het profiel van Gassies niet ver naast de werkelijkheid is: een dikke baard en snor, een knobbelneus en een bol kaal voorhoofd ...

Slot van een brief d.d. 1-2-1860 van Gassies aan Baudon.

Toen Gassies overleed, verscheen er slechts een kort bericht in het bulletin van de Linneaanse vereniging van Bordeaux, waarvan hij jaren lang een verdienstelijk bestuurslid geweest is. Men moet daaruit wel besluiten, dat Gassies al lang het contact met deze vereniging verloren had. Ook het Journal de Conchyliologie gaf een bericht.

En nu de voor mij belangrijkste vraag: wat zijn de lotgevallen van de Pisidiumverzamelingen van het genoemde trio?

Voordat ik Baudon's brieven kreeg, had ik al vergeefse reizen naar Valenciennes, Mouy en Bordeaux gemaakt. In een van Normand's brieven (12/1/1857)nu, las ik een wanhoopskreet, die verder zoeken overbodig maakte. Normand schreef aan Baudon, dat een muis in zijn Pisidiumcollectie huisgehouden had. "Dit vervloekte beest is door een opening van een kwast in het hout aan de achterkant van het meubel waarin mijn laden met land- en zoetwatermollusken opgeborgen waren, naar binnen gekropen, en heeft alle etiketten meegenomen om er zijn nest van te maken, waarbij een massa schelpjes kapot geknabbeld zijn. De schade zal niet gemakkelijk hersteld kunnen worden". Daar Normand zijn nieuwe soorten vóór 1857 gepubliceerd had, was dus het materiaal waarop de beschrijvingen gebaseerd waren, reddeloos verloren.

De verzamelingen van Baudon waren ondergebracht in een paviljoen naast het doktershuis te Mouy. Na zijn dood ging de collectie naar het museum van Beauvais, de administratieve en ook culturele hoofdstad van het departement Oise. Onderbrenging in Beauvais leek een veiliger toekomst te bieden dan in het dorp Mouy, waar niemand er meer naar om zou kijken. Daar kwam nog bij, dat Baudon's zoon, Théodore, eveneens arts, in tegenstelling tot zijn vader, politieke ambities had. Hij was afgevaardigde van de Oise naar de Nationale Vergadering, zoiets als Tweede Kamerlid. Beauvais lag Théodore dus na aan het hart en de schenking in 1905 van zijn vaders' collecties mollusken en oudheden aan het museum van Beauvais, leverde hem, electoraal gezien, stellig enige extra stemmen op.

Beauvais moet zin Baudon's tijd een architecturaal prachtige stad geweest zijn. De hoogste kathedraal van Frankrijk, van binnen behangen met reusachtige tapisserieën. De stad was beroemd om haar weverijen van wandtapijten. De huizen langs de smalle straten waren in middeleeuwse bouwtrant met houten vakwerk. Met andere woorden, de stad moet als een fakkel gebrand hebben toen de Duitsers haar, als vergeldingsmaatregel, in de Tweede Wereldoorlog bombardeerden. Het museum werd puin en daarmede ook Baudon's collecties, voordat iemand ooit de revisie der Sphaeriidae ondernomen had.

Ten slotte de derde collectie, die van Gassies. Het lag voor de hand die in Bordeaux, en wel in het museum, te zoeken, temeer daar Gassies in zijn goede tijd geestdriftig gepropageerd had, de vele privé-collecties in de Girondijnse hoofdstad uiteindelijk in één museum te verenigen om zodoende de naturalisten in de zuidwesthoek minder afhankelijk te laten zijn van het verre, centrale Museum te Parijs. Het sprak dan ook van zelf, dat indertijd reeds Stelfox de Pisidiums van Gassies in Bordeaux gezocht en ... meende gevonden te hebben. In 1922 publiceerde hij daarvan in de Proceedings of the Malacological Society een verslag van drie bladzijden. Ik kon mij moeilijk voorstellen dat dit vitrine-materiaal, dat ik ook gezien heb, Gassies' Pisidiumcollectie was. Tenslotte heb ik Gassies' Pisidiums toch gevonden, maar niet in Bordeaux, doch ... bij mij thuis. De zaak zat namelijk zo. In september 1963 toonde de toenmalige directeur van het Laboratoire de Malacologie mij een ongeveer 120 monstertjes tellende verzameling Pisidiums. De schelpjes waren geplakt op repen blauw karton ter grootte van een lucifersdoosje. Alles zat onder een dikke laag vettig, zwart stof. Van de etiket-

jes was niets te zien. Het was duidelijk, dat het materiaal vele jaren in een vergeten hoek van een zolder gelegen had. De vraag was: had het zin dit anoniem lijkende materiaal nog langer te bewaren. Ik nam het mee naar huis en poetste een kartonnetje voorzichtig met een penseel schoon. Er kwam een etiketje te voorschijn, beschreven in een mij onbekend handschrift. Ik wist er geen raad mee en legde het materiaal voorlopig terzijde. Dat "voorlopig" werd meer dan 6 jaar. Toen ik de brieven van Baudon geordend en bestudeerd had, heb ik de verzameling weer uitgepakt. Ik maakte nu alle kartonnetjes schoon. Op het merendeel der etiketjes stonden behalve de soortnaam en de vindplaats, een persoonsnaam en een jaartal. Bekende namen van het midden der vorige eeuw: Baudon, Cessac, Cuming, Colbeau, Drouët, Dupuy, Letourneux, Mortillet, Normand, Prime e.a. Het viel mij op, dat op de etiketten met de vindplaats Agen, geen persoonsnaam stond. Agen was de vroegere woonplaats van Gassies. Deze informatie was duidelijk genoeg om te besluiten, dat het hier om Gassies' collectie moest gaan. Vergelijking van het handschrift der etiketten met dat van de brieven, bevestigde mijn conclusie. Wat Stelfox voor Gassies' Pisidium-verzamelinggehouden had, was dus slechts een kleine schenking aan het museum van Bordeaux. De vraag was echter, hoe Gassies' verzameling toch in het Parijse museum beland is. Prof. Fischer nu herinnerde zich, dat deze Pisidiumcollectie een onderdeel gevormd heeft van een schenking of een legaat van de entomoloog Jules Künckel d'Herculais (1843-1919). Het is mogelijk dat Gassies, die zich evenals Baudon de laatste twee decenniën van zijn leven uitsluitend met oudheidkunde bezig hield, zijn molluskenverzameling verkocht heeft. Uit brieven aan Baudon blijkt bovendien, dat Gassies nog al eens geldelijke zorgen had. De bestudering van de collectie Pisidiums was voor mij de sleutel tot een beter begrip van Baudon's monographie.

Hoewel de verzamelingen van Normand en Baudon verloren zijn, bestaat hier en daar nog door hen gedetermineerd materiaal, in de collectie Bourguignat in het museum te Genève, die van Bérillon in het museum te Bayonne, die van Dautzenberg te Brussel, en zelfs in Amerika, o.m. in de collectie Prime te Cambridge. Temple Prime was van 1854 tot 1857 in Europa. Hij was toegevoegd aan het Amerikaanse gezantschap te Den Haag en verbleef zowel op de heen- als op de terugreis enige tijd in Versailles. Van daar uit nam hij contact op met enkele malacologen. Hij was gecharmeerd van Petit de la Saussaye, die juist het Journal de Conchyliologie opgericht had. Prime logeerde eind 1854 bij Baudon in Mouy en het was stellig toen, dat hij de Pisidiums kreeg die men nu in het museum te Harvard College, Cambridge, vindt. Prime sprak en schreef uitstekend Frans. Toen hij in Amerika terug was, schrijnt er tussen hem en Baudon geen briefwisseling meer te zijn geweest.

Volledigheidshalve wil ik hier nog aan toevoegen, dat de Pisidiumcollecties van Locard en van Bourguignat nog bestaan. De eerste in het Parijse museum, de tweede in dat van Genève. Die van Moquin-Tandon is onvindbaar. Die van Dupuy (Toulouse) moet, door slecht beheer, als verloren worden beschouwd.